

"મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો : પ્રગતિ, પ્રશ્નો અને ભાવિ"

(રાજકોટ, જિલ્લાનાં સંદર્ભમાં અભ્યાસ)

Dr. Nitiksha J. Gediya

Assistant Professor of Economics, Diu College, Diu (U.T.)

Received: November 15, 2018

Accepted: December 20, 2018

ABSTRACT

ઉદ્યોગ સાહસિકોએ અર્થતંત્રની કરાડોરજજુ છે. છેલ્લા પચાસેક વર્ષોથી મહિલાઓને સામૂહિક રીતે અને કાનૂની ક્રિટિકે ધ્યાન જ મહત્વ આપવામાં આવી રહ્યું છે. જેથી મહિલા માટે ધરની બહાર નીકળી, વ્યવસાય કે નોકરી કરવી અથવા તો આર્થિક ઉપાર્જનનું કાર્ય કરવું સહેતુ બન્યું છે તે મહિલાઓને પોતાને માટે અને સમાજને માટે પણ એક નવી જ પરિસ્થિતિ ઉભી કરેલ છે. રૂઢિવાદી ભારતીય સમાજમાં મહિલાઓનું સ્થાન ગૃહકાર્ય પુરતું મર્યાદિત હતું. પરંતુ એંગેઝમેન્ટમાં સ્ટીના અંત ભાગમાં મહિલાના આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના પાયાં નાખાયો. મહિલા શિક્ષણ અને તાલીમ મેળવીને સ્વત્ત્ત્ર વ્યવસાયન શરૂ કરેલ. આમ આજે મહિલાઓએ પરંપરાગત સાહસિક પ્રવૃત્તિ માંચી બિનપરંપરાગત સાહસિક પ્રવૃત્તિ તરફ વળી છે. ઇતા પણ આજે ભારતમાં વ્યવસાયીક મહિલાઓની વિશ્વિષ્ટ પ્રકારની સમસ્યાઓ છે. કારણ કે ભારતીય મહિલાઓએ વ્યવસાય તો અપનાઓએ છે છતા પણ તેને ધરગથ્યું સ્વીતરીકરણની ભૂમિકામાંથી કાર્યોચાંથી મુકતાતો કરવામાં આવી જ નથી.

Keywords: Women entrepreneurs,

એક વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર તરીકે ભારતે આપ્યોજ્ઞત વિકાસને માર્ગ અપનાવી મિશ્ર અર્થતંત્રની પ્રણાલીને આવકારેલ અને આ લાંબી વિકાસયાત્રાનાં છ દાયકાઓમાં નોંધપાત્રને વેગવાન ભનાવવામાં માનવ મૂડીને સહયોગ લેવાનું ઉચ્ચિત ગણવામાં આવ્યું છે. માનવમૂડી વિકાસની પ્રક્રિયા પુરુષો પુરતી મર્યાદિત ન રહેતા મહિલાઓ સુધી વિસ્તરણ પામી છે. શિક્ષણ તેમજ યોગ્ય તાલીમ દ્વારા મહિલા શ્રમિકોને માનવમૂડી તરીકે વિકાસવા પર લક્ષ્ય અપાઈ રહ્યું છે. આ વિભાવના માત્ર માનવશ્રમને એક અગત્યના સાધન તરીકે નહિ પરંતુ વિકાસ પ્રક્રિયાના મહત્વના સાધન તરીકે સાહસિક સંચાલક તથા મૂડીપતિના ફાળાને પ્રાધાન્ય આપવાની દિશામાં પણ આગળ ધ્યાવવા. આ સંદર્ભમાં જીનાર્દે અને અમત્યસેનનું મંત્ર્ય રજૂ કરવું ઉચ્ચિત લેખાશો તેઓ જણાવે છે કે "તાજેતરનાં વર્ષોમાં આર્થિક વિકાસ અને વૃદ્ધિના કાર્યમાં શ્રમ અને ખાસ કરીને માનવમૂડીના ફાળાનું વિશ્વિષ્ટ મહત્વ સ્વીકાર્ય હું છે." આ દાદ્રિબિદ્ધની સ્વીકાર્યતાના કારણે ભૌતિક મૂડીના અસરકારક પરિણામ લાવવામાં માનવમૂડીનો સહયોગ આપવામાં શિક્ષણ અને તાલીમનું મહત્વ વધી જવા પામે છે. તાજેતરનાં વર્ષોમાં પ્રયત્નો અને સાહસિક વિકાસની પ્રક્રિયા અગત્યના અંગ બની રહેવા પાખ્યા હોવાનું અનેક વિકાસશીલ ચાદ્રોમાં જોવા મળે છે. અને આ બાબત પણ સંશોધકોમાં અભ્યાસનો મહત્વનો મુદ્દો બની રહેવા પામેલ છે. આ પ્રિયત્તા ઉદ્યોગ સાહસિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી મહિલાઓની પ્રવૃત્તિઓ તેની સમસ્યાઓ અને ભાવિ તકો પર પ્રકાશ પાડવાનો અવકાશ તાજેતરના વર્ષોમાં આવા વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં વધી રહ્યો હોવાનું જણાય છે.

આર્થિક વિકાસ, ઔદ્યોગિકરણ, શહેરીકરણ, આધુનિકરણની પ્રક્રિયા માનવમૂડીને વેગ આપે છે. સાથે સાથે શૈક્ષણિક મૂલ્યોમાં પણ પરિવર્તન લાવે છે. તેની અસર માનવીય મૂલ્યો પર પણ પડે છે. આધુનિક જીવનધોરણ અને વધતી જતી મોજશોખની માંગની પહોંચી વળવા માટે એક માત્ર પુરુષ વર્ગ જ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં પહોંચી શકતો નથી તેથી સ્ત્રીઓને પણ આર્થિક ઉપાર્જન માટે ભાગીદાર ભનાવવાની તક ઉભી થઈ અને જીવનધોરણ સુધારો લાવવા માટે મહિલાઓ તેમની સાહસિકતા અને કોઠાસુઝીથી આર્થિક ક્ષેત્રે જંપલાવેલ છે. આજે મહિલાઓનું આર્થિક ક્ષેત્ર પણ માત્ર અથાડા, મસાલા કે પાપડ પુરતું સિમિત ન રહેતા અન્ય ક્ષેત્રોમાં ઐડાણ વધેલું છે. ઉ.દા. ઈન્દ્રા નૂરી, ચંદા કોચર, સુલજતા ફિરોદિયાએ જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સિદ્ધિઓ હાસલ કરેલી છે.

• સમસ્યાકથન

આજે સમગ્ર વિશ્વમાં મહિલાઓ વ્યવસાય કરતી થઈ છે. અને દિન પ્રતિદિન તેમનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. પરંતુ ભારતમાં વ્યવસાય કરતી મહિલાઓની વિશ્વિષ્ટ પ્રકારની સમસ્યાઓ છે. કારણ કે ભારતીય મહિલાઓએ વ્યવસાય તો અપનાઓએ છે છતા પણ તેને ધરગથ્યું સ્વીતરીકરણની ભૂમિકામાંથી કાર્યોચાંથી મુકતાતો કરવામાં આવી જ નથી. સંકેપત્તા ભારતમાં પણ માત્ર ધરગથ્યું ઉત્પાદકીય પરંપરાગત પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રોમાંથી બિન પરંપરાગત સાહસિક પ્રવૃત્તિ માટે પરિણામોને દાખલ થવાના સંજોગો ઉજ્જવળ બની રહ્યા હોવાનું જણાય છે.

ઇ.સ. ૧૯૯૧ ની નવી આર્થિક નીતિ ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ તથા વૈશ્વિકરણને પ્રાધાન્ય આપે છે. તથા જાહેરક્ષેત્રની રોજગારીની તકો સંકોચાય તેવો નિર્દેશ કરે છે. ત્યારે ખાનગીક્ષેત્રમાં નીચા વેતનદરનો અવકાશ ઉભો થવા પામે તથા રોજગારીમાટે હરિફાઈ વધવાનો અવકાશ સર્જાતા સરવોજગારલક્ષી વ્યવસાયો વ્યાપારી સાહસો શરૂ કરવાની નૂતન દિશામાં સાહસવૃત્તિ વાળા શિક્ષિત તાલીમ પામેલ યુવક, યુવતીઓ પદાર્પણ કરે તેવા સંજોગો પ્રબળ બન્યાં હોઈ ત્યારે આવા અભ્યાસ માટે ખાસ જરૂરત હોવાનું અભ્યાસુઓ વિચારી રહ્યા છે. આ માટે આ અભ્યાસ હાથ ધરવાનો એક સુત્ય પ્રયાસ આ સંશોધનકાર્ય અંતર્ગત કરવામાં આવેલ.

• સાહિત્ય સમીક્ષા :

1. પદ્મભૂની સેનગુપ્તા, "વીમેન વર્કર્સ ઈન ઈન્ડીયા", ૧૯૬૦

પદ્મભૂની સેનગુપ્તાનો (૧૯૬૦) "વીમેન વર્કર્સ ઈન ઈન્ડીયા" પુસ્તક રૂપે રજૂ થયેલ અભ્યાસમાં અનેકવિધ ક્ષેત્રો મહિલાઓ કામ કરે છે તે સંબંધી વિગતોનું વિશ્લેષણ રજૂ કરે છે. તેના જગ્યાબાબુ મુજબ ખાણ, ફેટરી, બેટીવાડી, વેપારી ધંધા અને વ્યવસાયોની પ્રવૃત્તિ કરે છે. મહિલા રોજગારીની વિવિધ સમસ્યાઓ પર આ અભ્યાસ પ્રકાશ પાડે છે. શરૂઆતમાં અકુશળ મજુરો તથા ત્યારબાદ ઓંઠું ભાણેલ તથા થોડી શિક્ષિત મહિલાઓને આવરી લઈ અભ્યાસમાં છાણાવટ કરી છે. મહિલા અભ્યાસોમાં સંદર્ભ સાહિત્ય તરીકે આ અભ્યાસ અગત્યનો ગણી શકાય તેવો છે.

2. મેદા હુભાષી વીજે, "વીમેન એન્પ્રીન્પોર ઈન ઈન્ડીયા", ૧૯૮૭

મેદા હુભાષી વીજે (૧૯૮૭) "વીમેન ઈન્ટરપ્રૈન્પોર ઈન ઈન્ડીયા" ના મના પુસ્તક રૂપે રજૂ થયેલ અભ્યાસ આગામી બાદ નોકરીની તક ઉપરાંત મહિલાઓ રોજગારી ના ક્ષેત્રોમાં પણ કાર્બરત બની રહે છે. તે બાબતને પ્રકાશવામાં લાવે છે. દિલ્હીમાં સ્વતંત્ર વ્યવસાયમાં સાહસિક તરીકે ભૂમિકા ભજવતી મહિલાઓને આવરી લઈ તેણે રજૂ કરેલ અભ્યાસ મહિલા અભ્યાસોમાં નવી જ દિશા ખોલનાર બની રહે છે. તેને જુદા જુદા ૧૭૦ વ્યવસાયો મહિલા ઓ કરી શકે છે. તેની ચર્ચા કરેલ છે. તેમજ આ અભ્યાસ સાહસિક મહિલાઓના પ્રશ્નો પર પ્રકાશ પાડનાર અભ્યાસ બની રહે છે.

3. પરલીકર અને હુઅા, "વીમેન ઈન ટ્રેડીશનલ એન્ડ નોન ટેડીશનલ હોમ બેઇઝડ વર્ક ઈન ગુજરાત સ્ટેટ", ૧૯૮૮૨

પરલીકર અને હુઅા (૧૯૮૮૨) "વીમેન ઈન ટ્રેડીશનલ એન્ડ નોન ટેડીશનલ હોમ બેઇઝડ વર્ક ઈન ગુજરાત સ્ટેટ" ના અભ્યાસમાં ગુજરાતની પરંપરાગત અને બિન પરંપરાગત મહિલા સાહસિકોને આવરી લેતો અભ્યાસ છે. જેમાં ૧૯૮૧-૮૨ના વર્ષને લક્ષ્યમાં રાખીને આવા વ્યવસાયમાં રોકાયેલી ૧૦૦ મહિલા સાહસિકો પસંદ કરીને આ અભ્યાસ હાથ ધરાયો હતો. આ ઉપરાંત મહિલા સાહસિકો પોતાના વ્યવસાય સંબંધી કેટલીક સમસ્યાઓ, કૌટુંબિક પ્રશ્નો, સામાજિક પ્રશ્નો વિશે રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

• સાહસિકની વિભાવનાની સમજૂતી:

આલ્ફેડ માર્શલના મત પ્રમાણે ઉદ્યોગ સાહસિક તે વ્યક્તિ છે કે જે જોખમ ઉઠાવવાનું સાહસ કરે છે, કોઈ એક કાર્ય માટે મૂડી અને શ્રમની વ્યવસ્થા કરે છે તેમજ જે તેની સામાન્ય યોજના તૈયાર કરે છે અને જે તેની નાની નાની બાબતોનું નિરીક્ષણ કરવાનું કાર્ય કરે છે.

ભારત સરકારના ૧૯૭૭ના અહેવાલમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલ છે. તે મુજબ "કોઈપણ ધંધાકીય સાહસ કે જેમાં ઓછામાં ઓછા ૫૧% થી વધુ મુદ્દીગત હિત સ્વતંત્ર મહિલાનું હોય અને તે સાહસમાં ઓછામાં ઓછી ૫૧% જેટલી રોજગારી બહેનોને પ્રાપ્ત હોય તે ધંધાકીય સાહસને "મહિલા ઉદ્યોગ સાહસ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગ સાહસિકની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓના અભ્યાસ તથા વિશ્લેષણને આધારે ઉદ્યોગ સાહસિકના કેટલાંક લક્ષણો તારવી શકાય. ઉદ્યોગ સાહસિકમાં નેતાગીરી, નવીનતા, સર્જનાત્મકતા, ઔદ્યોગિક દાખિલોણ સખત પરિશેષ કરવાની વૃત્તિ, દીર્ઘદ્રષ્ટિ, મહત્વમાં નફ્ફાકારકતા, વિજ્ઞાનાટેની મહેંદ્રા, ગતિશીલ સર્જનાત્મક શક્તિ, પહેલવૃત્તિ, વાજની જોખમ ઉઠાવનાર, ધૈર્ય, વિશ્લેષણાત્મક શક્તિ, દુરદેશીપણું, આશાવાદીપણું, સંચાલકીય કૌશલ્ય, ગતિશીલતા, કાર્ય સ્વતંત્ર્ય, આત્મવિશ્વાસ, વ્યાપક વિચારસરણી, સમસ્યા, નિવારણ-શક્તિ, ક્ષમતા, માનવીય સંબંધો જાળવવાની ક્ષમતા, ચોક્કસ ધ્યેયો, ધંધાકીય ઉત્તમતાની જાળવણી વગેરે ગુણો પણ જરૂરી છે.

• અભ્યાસના હેતુઓ :

1. રાજકોટ જિલ્લામાં ચાલતા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોનો પરંપરાગત પ્રવૃત્તિ આધારીત વ્યવસાયો અને બિન પરંપરાગત આધારિત વ્યવસાયોની જાણકારી મેળવવી.

2. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોના વિકાસ માટેના કાર્યક્રમોની અસરકારકતા તપાસવી.

3. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની તકો, સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નો જાળવવા અને પ્રશ્નો ઉકેલવાના ઉપાયો સૂચયવા

• અભ્યાસની પરિકલ્પનાઓ :

1. મહિલાઓ પરંપરાગત સાહસિક પ્રવૃત્તિ માંથી બિનપરંપરાગત સાહસિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળી છે.

2. પરંપરાગત કરતા બિનપરંપરાગત ઉદ્યોગ સાહસિક પ્રવૃત્તિમાં આવકનું સ્તર ઉંચું જોવા મળે છે.

3. પોતાના અનુભવ, રૂચિ, શિક્ષણ તાલીમ તથા પ્રેરણા દ્વારા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો વ્યવસાયની પસંદગી કરતી હોય છે.

• સંશોધન પદ્ધતિ :—

કોઈપણ સંશોધન યોજનાને સફળ બનાવવા સંશોધનની અભ્યાસ પદ્ધતિ અને પ્રયુક્તિઓ એટલી જ અગત્યતા ધરાવે છે. કોઈપણ સંશોધન યોજનામાં તેના વિશિષ્ટ અને ચોક્કસ હેતુઓ મહત્વત્વના હોય છે. કોઈપણ સંશોધન યોજનામાં કઈ સંશોધન પદ્ધતિ ઉપયોગી બનશે તેનો આધાર જે તે સંશોધન હેતુઓ અને યોજનાના પ્રકાર પર છે. આ બધી પ્રક્રિયા માટે તેમજ તથ્યો એકત્રિત કરવા માટે સંશોધનની કેટલીક પદ્ધતિઓ તેમજ પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સાથે કોઈ એક પદ્ધતિ કે પ્રયુક્તિ દ્વારા સંશોધનપૂર્વ થઈ શકતું નથી. આથી એક અથવા એક કરતા અનેક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આમ વિવિધ પ્રક્રિયાઓ દરમિયાન એક કરતા વધુ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. પ્રસ્તુત શોધ નિબંધમાં વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ, સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ કારણકું પ્રસ્તુત શોધ નિબંધ "મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો : પ્રગતિ, પ્રશ્નો અને ભાવિ" (રાજકોટ જિલ્લાનાં સંદર્ભમાં અભ્યાસ)

● માહિતી મેળવવાની પદ્ધતિ :

(૧) પ્રાથમિક માહિતી

યદયજ નિર્દ્દશન પદ્ધતિ પ્રમાણે રાજકોટ જિલ્લામાંથી મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો ૨૦ જેટલા મહિલા સાહસિકોને પાસે પ્રશ્નાવલી અને વ્યક્તિગત મુલાકાત દ્વારા વિગતો એકાગ્રેત કરેલ.

(૨) ગૈણ માહિતી

ગૈણ માહિતી સરકારી કચેરીઓ, વસ્તી ગણતરીના અહેવાલ, જિલ્લાની આંકડાકીય માહિતી તેમજ જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર તથા અન્ય સંસ્થાઓ પાસેના પ્રકાશનો/અભ્યાસો તથા સામાયિકો, વેબસાઈટો વગેરે દ્વારા દ્વિત્યક માહિતી મેળવેલ.

● અભ્યાસના તારણો

૧. મહિલાઓ વિકાસની પ્રક્રિયામાં માનવમૂડી તરીકે યોગદાન હતુ. જે હવે સાહસિક તરીકે ભૂમિકા ભજવે છે.

૨. શિક્ષણ અને તાલીમ દ્વારા આવા નવા સાહસિક સર્જ શક્ય છે.

૩. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકની કુટુંબમાં આર્થિક સહભાગીદારીમાં વધારો થવા પામેલ છે.

૪. મહિલાઓની નોકરીમાં સહભાગીદારીની સાથે સ્વતંત્ર વ્યવસાય સ્વીકારે છે.

૫. મહિલા સાહસિકોની ક્ષમતા અને સામર્થ્ય વધારવા માટે મહિલા સાહસિક વિકાસ કાર્યક્રમમો મહત્વનું યોગદાન છે.

૬. રાજકોટ જિલ્લાના મહિલા સાહસિકોમાંનું મોટું જૂથ તપ વર્ષની વયમર્યાદા વાળું હતું. આમ નાની વયની સાહસિક વધારે છે.

૭. મહિલાઓ પરંપરાગત સાહસિક પ્રવૃત્તિ માંથી બિનપરંપરાગત સાહસિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળી છે.

૮. પરાણિત મહિલાઓ પરંપરાગત અને અપરાણિત મહિલા બિનપરંપરાગત સાહસિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

૯. સંચાલકીય નિર્ણયોમાં પ્રક્રિયા મહિલા સાહસિકો દ્વારા લેવાય છે.

૧૦. મહિલા સાહસિકો ૮૮% આધુનિક પદ્ધતિ અને ૧૨% અતિ અધતન સાધનોનો વપરાશ કરે છે.

૧૧. મૂડી પ્રાપ્તિના સ્થોત પરં સ્વભાવોળ , ઉર્દુ સગા સંબંધી—મિત્રો , ૧૫% સંસ્થાગત ભંડોળ પર આધારિત છે.

૧૨. મૌટા ભાગના મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્ત છે.

૧૩. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક સ્ત્રીઓની સાહસિક પ્રવૃત્તિ પાછળના પ્રેરક પરિબળો શિક્ષણ, તાલીમ, જાતિ, ઉભર, ઘરનું વાતાવરણ છે

● અભ્યાસનું મહત્વ :

ઉદ્યોગ સાહસિકએ અર્થતંત્રની કરોડરજજુ છે. વિકાસશીલ અર્થતંત્રમાં કદાચ સૌથી સળગતો પ્રશ્ન એ છે. કે માનવ સંશાધનનો કાર્યક્રમ ઉપયોગ કરવાનો ભારતમાં સરકારે આ પ્રશ્નનાં સમાધાન માટે અનેક યોજનાઓ અમલમાં મુકી છે. કેટલાક નિર્ણાંત અર્થશાસ્ત્રીઓ અને હજુ અમુક માળખાગત બદલાવ સૂચયે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રી સશક્તિકરણનાં કાર્યક્રમ અંગે સમગ્ર દેશોમાં જાગૃતતા આવી છે. આર્થિક રીતે સ્ત્રી સશક્ત હોય તોજ એક તંદુરસ્ત સમાજની રચના થાય. આ માટે સરકાર અન્ય સામાજિક સંસ્થાઓ તરફથી કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે. તેની જાણકારી આ અભ્યાસ દ્વારા મળશે. ઉપરાંત સ્વતંત્ર વ્યવસાય કરતી મહિલાનો સામાજિક દરજજો ઉચ્ચો જવા માટે જવાબદાર પરિબળોને જાણવા. સ્ત્રીઓની સ્વતંત્ર વ્યવસાય સંબંધી પ્રશ્નો અને તેમના સૂચનો પણ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને વ્યયવસાય કરવા માટે ઉપયોગી સાબિત થશે. આમ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો દ્વારા સ્ત્રીઓના આર્થિક, સામાજિક અને માનસિક ભૂમિકા કર્યી રીતે ઉભી થઈ રહી છે.

● અભ્યાસની મર્યાદાઓ :

1. અભ્યાસ ગૈણ માહિતી આધારીત હોવાથી આંકડાકીય માહિતી પ્રાપ્ત કરતી વખતે રહેલી મર્યાદાઓ આ સંશોધન અભ્યાસમાં જોવા મળે છે.
2. અભ્યાસ પ્રાથમિક માહિતી પ્રશ્નાવલીના આધારે થશે આ માહિતીનો ગુણવત્તા માહિતીદાતાના વર્તન અને માન્યતા પર આધાર રાખશે.
3. અભ્યાસ રાજકોટ જિલ્લા વિસ્તારો ને લગતો છે. જે સમગ્ર દેશને લાગુ પડી ન પણ શકે.

● સંદર્ભ સૂચિ :-

1. Dak T. M., "Women and work in Indian society", Discovery Publishing, Delhi, 1988.
2. G. Kumar, "Women Entrepreneurship Development in India", The Economic Times, April 29, 1986.
3. Nadkarni Sulochana, "Women Entrepreneur Socio Economic Study of Pune", Times of India, May 1983.
4. Rana R. K., "A comparative analysis of the contribution of genders to economic theory. A case study of India", Published in 1999.
5. ઉચાટ ડી.એ., "શિક્ષણ અને સામાજિક વિજાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર", પારસ પ્રકાશન, રાજકોટ, ૨૦૧૨.
6. બિયાણી પ્રકાશ, "ભારતીય વ્યવસાયી મહિલાઓ શૂન્યથી શીખર", અશોક પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૦૮.